

УДК 911.9 (477)

Троценко О.В.

### **Проблеми застосування історичних картографічних джерел в історико-географічних дослідженнях регіонального рівня (на прикладі сучасної Дніпропетровської області)**

Визначено потенціал давніх карт як джерела історико-географічної інформації про розвиток регіону (на прикладі Дніпропетровської області). Розкрито питання їх узгодження та використання в історико-географічних дослідженнях. **Ключові слова:** історико-географічні дослідження, карти, плани, Дніпропетровська область.

**Троценко О.В. Проблемы применения исторических картографических источников в историко-географических исследованиях регионального уровня (на примере современной Днепропетровской области).** Определен потенциал древних карт как источника историко-географической информации о развитии региона (на примере Днепропетровской области). Раскрыты вопросы их согласования и использования в историко-географических исследованиях. **Ключевые слова:** историко-географические исследования, карты, планы, Днепропетровская область.

**Trotsenko O.V. Problems of application of historical cartographic sources in historical and geographical research at the regional level (for example, modern Dnipropetrovsk region).** Determined the potential of ancient maps as a source of historical and geographical information about the development of the region (for example, Dnipropetrovsk region). Solved issue of coordination and use of historical and geographical research. **Key words:** historical and geographical research, maps, plans, Dnipropetrovsk region.

**Аналіз стану проблеми.** Важливими джерелами історико-географічної інформації про розвиток регіону є картографічні твори, створені протягом досліджуваного періоду (кінця XVIII – початку XX ст.), адже вони відбивають процес формування сучасної карти Дніпропетровської області, а також відображують існуючі технології створення такого роду джерел, ступінь розвитку географічної науки, подають сучасні (на момент укладання твору) уявлення про територію, систему розселення, суспільно-економічні об'єкти і явища (карти соціально-економічних явищ) регіону тощо.

Історики картографії та джерелознавці єдині в поглядах щодо визначення давньої карти як картографічного документу, що не відображує сучасну дійсність і що втратив оперативно-довідникове значення [1-9, 12]. Давня карта є підґрунтям картографічного методу в історико-географічних дослідженнях та унікальним історичним джерелом, що містить значний об'єм інформації, яка виражена в

компактній та наглядній графічній формі. Крім того, давні карти як пам'ятки картографії відображують рівень розвитку науки та техніки відповідного історичного періоду [2].

Давні карти та плани належать до джерел, які мають комплексний характер і поєднують в собі елементи писемних та зображувальних джерел. За визначенням відомого російського джерелознавця Шмідта С.О., картографічні матеріали являють собою одночасно писемні, конвенціональні та зображувальні джерела [7]. За циклічною системою класифікації писемних джерел Пушкарьова Л.М., давні карти посідають місце між географічними описами та статистичними джерелами [8]. Для того, щоб визначити, які карти вважати за старі стосовно Дніпропетровської області, необхідно визначити критерії старіння карт.

Під старінням карт розуміють раптовий процес, в результаті якого відбувається зростаюча під впливом часу невідповідність між характеристиками об'єкта картографування та його картографічною моделлю (картою), що зумовлено змінами в природі та життєдіяльності людини [4].

Старіння власне карти пов'язане з плином часу і включає старіння змісту карти, тематики, носія інформації. Фактичне старіння змісту картографічних творів являє собою зростаючу з часом невідповідність між певними характеристиками об'єкту, що зображуються та показниками, поданими на карті [4]. Старіння носія картографічної інформації може бути як фізичним (руйнація носія внаслідок плину часу або умов зберігання), так і моральним (відбувається у зв'язку з розвитком нових технологій зберігання картографічної інформації). Темпи старіння карт залежать від розвитку технологій збору, обробки й зберігання картографічної інформації та потребами користувачів. Тому під визначення «давньої карти» підпадають карти та схеми території сучасної Дніпропетровської області та окремих її частин кінця XVII ст. до 50-60-х років XX ст.

Вивчення давніх карт як історичних джерел проводиться в межах різних наукових дисциплін. Серед істориків, картографів, географів та економ-географів, що досліджували давні карти як джерело інформації можна назвати таких вчених, як Андрєєв А.І., Белов М.І., Берг Л.С., Гольденберг Л.А., Медушевська О.М., Постніков. А.В. та інші [1-9, 12], якими накопичений великий досвід з дослідження карт XVIII ст. У зазначених працях розглядаються питання визначення місця картографічних джерел серед інших історичних, питання їх датування та достовірності, а також математичної основи та відповідності творів тієї ситуації, що склалася на досліджуваній період часу.

**Формування цілей та завдань.** Метою даного дослідження є визначення потенціалу давніх карт як джерел історико-географічної інформації про розвиток регіону (на прикладі Дніпропетровської області), проблем їх узгодження та використання в історико-географічних дослідженнях.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** В процесі історико-географічного аналізу розвитку території сучасної Дніпропетровської області [10-11] були досліджені карти та плани з фондів Дніпропетровського історичного музею, наукових бібліотек ДНУ ім. О. Гончара (м. Дніпропетровськ) та ім. Вернадського (м. Київ), а також матеріалів з приватних колекцій.

Головною проблемою роботи із давніми картами є їх різноманітність: джерела різняться за часом створення, призначенням, охопленням території, достовірністю, докладністю та інформативністю. Тому для їх ефективного використання в історико-географічних дослідженнях необхідно провести їх джерелознавчий аналіз.

Використанні картографічні твори умовно можна згрупувати за наступними критеріями: охоплення території, тематика, масштаб (табл. 1).

Таблиця 1.

**Систематизація історичних картографічних джерел (складено автором)**

| За охопленням території                                 | Кількість використаних одиниць | За тематикою                                                   | Кількість використаних одиниць |
|---------------------------------------------------------|--------------------------------|----------------------------------------------------------------|--------------------------------|
| Карти губерній та областей                              | 22                             | Загально географічні                                           | 44                             |
| Карти течії Дніпра в межах однієї або кількох губерній  | 3                              | Фізико-географічні                                             | 12                             |
| Карти повітів                                           | 22                             | Тематичні (історичних місць)                                   | 2                              |
| Карти міста Катеринослава-Дніпропетровська              | 12                             | Тематичні (карти Дніпра)                                       | 3                              |
| Карти окремих ділянок, садиб, промислових об'єктів тощо | 12                             | Тематичні (окремих об'єктів: садиб, промислових закладів тощо) | 10                             |
| За масштабом картографічних творів                      | Кількість використаних одиниць | За масштабом картографічних творів                             | Кількість використаних одиниць |
| в 1 дюймі 1 верста                                      | 1                              | в 1 дюймі 10 сажнів                                            | 2                              |
| в 1 дюймі 2 версти                                      | 1                              | в 1 дюймі 5 сажнів                                             | 1                              |
| в 1 дюймі 3 версти                                      | 14                             | 2,5 см – 10 сажнів                                             | 1                              |
| в 1 дюймі 5 верст                                       | 1                              | 1: 15000000.                                                   | 1                              |
| в 1 дюймі 10 верст                                      | 1                              | 1: 900000                                                      | 1                              |
| в 1 дюймі 25 верст                                      | 1                              | 1: 420000                                                      | 7                              |
| в 1 см 10,5 км                                          | 1                              | 1:50 000                                                       | 1                              |
| в 1 дюймі 60 верст                                      | 1                              | 1:1400000                                                      | 1                              |
| в 1 дюймі 400 сажнів                                    | 1                              | 1:1420 000                                                     | 1                              |
| в 1 дюймі 200 сажнів                                    | 3                              | в 1 дюймі 100 сажнів                                           | 2                              |
| в 1 дюймі 180 сажнів                                    | 1                              | Масштаб не позначений                                          | 27                             |

Особливістю картографічних джерел кінця XVIII ст. є те, що майже усі вони мають математичну основу, тобто градусну сітку та масштаб. Масштаб визначає ту детальність, з якою може бути відображений основний зміст карти, отже він грає важливу роль у визначенні цінності картографічного твору як історико-географічного джерела.

Масштаб картографічних творів кінця XVIII-XIX ст. подається в давніх одиницях виміру. Зазвичай, відстань в сажнях, милях, верстах тощо на місцевості відповідає відстані в дюймах (англійських дюймах) на карті. Тому для використання давніх карт необхідно узгоджувати давні та сучасні одиниці виміру масштабу. Для цього були використані наступні формули. Масштаб давньої карти визначався як співвідношення відстані на карті та відстані на місцевості в давніх одиницях виміру (2.1):

$$D = \frac{d}{v} \quad (2.1)$$

де, D – знаменник масштабу давнього картографічного джерела в давніх одиницях виміру, d – відстань на місцевості у давніх одиницях виміру, v – відстань на карті у давніх одиницях виміру. Знаменник масштабу давньої карти в сучасних одиницях виміру обчислювався шляхом визначення коефіцієнту N (2.2):

$$N = \frac{s}{k} \quad (2.2)$$

де,  $s$  – вираз давніх одиниць виміру відстаней на місцевості,  $k$  – вираз давніх одиниць виміру відстаней на карті.

Таким чином, масштаб давнього картографічного джерела в сучасних одиницях виміру обчислювався за формулою (2.3):

$$S = nD \quad (2.3)$$

де,  $S$  – знаменник масштабу давнього картографічного джерела в сучасних одиницях виміру,  $n$  – коефіцієнт співвідношення виразу давніх одиниць виміру відстаней на місцевості та виразу давніх одиниць виміру відстаней на карті,  $D$  – знаменник масштабу давньої карти в давніх одиницях виміру.

Так, карта Катеринославської губернії 1919 року має масштаб в 1 англ. дюймі 3 версти. Тоді, за формулами (2.1) - (2.3)

$$S = nD = \frac{106680}{2,54} \cdot \frac{3 \text{ версти}}{1 \text{ дюйм}} = 126000 \quad (2.4)$$

тобто, в 1 см – 1,26 км (1: 126000)

Цю методику можна використовувати, якщо масштаб карти не вказаний. Тоді, попередньо за допомогою сучасних карт визначаються відстані на місцевості, а також відстані на давніх картах. Таким чином отримуємо масштаб в сучасних одиницях виміру.

Також порівняння масштабів давніх і сучасних карт сприяє виявленню різномасштабності зображення окремих ділянок давніх карт.

За достовірністю поданої інформації можна виділити наступні категорії використаних картографічних творів:

- карти та плани, які відображують реальні явища об'єктивної дійсності, що існували в певний проміжок часу, з певною мірою достовірності, а саме: мають математичну основу; узгоджуються з іншими картографічними джерелами відповідного історичного періоду, з архівними та історичними матеріалами щодо історичного періоду, до якого відноситься давнє картографічне джерело. Так, про повноту та достовірність відображення кількості населених пунктів на адміністративній карті Катеринославського повіту, можна судити користуючись не лише картами всієї Катеринославської губернії відповідного періоду, де інформація більш генералізована, тобто є більш неповною для даного повіту, та картами того повіту попередніх та наступних років, а також архівними матеріалами, наприклад даними перепису, науковими історичними та історико-географічними нарисами;
- недостовірні карти та плани реальних явищ та об'єктів – такі, що не мають математичної основи, або один з елементів математичної основи відсутній, містять різномасштабні ділянки, чи взагалі є умовно схематичним зображенням; не узгоджуються з іншими картографічними джерелами того часу, містять повтори однієї й тієї ж ділянки тощо; суперечать даним інших історичних джерел. Так, окремі карти та плани XVIII ст. мають умовний, а часом взагалі не мають масштабу, градусної сітки, містять помилки в назвах населених пунктів, річок, місцевостей;
- проектні плани – розвитку, забудови міст регіону тощо (Клода Геруа, Старова, Гесте, плани розвитку Дніпропетровська 1930, 1936 років тощо).

Перелік та опис окремих картографічних джерел, використаних в дослідженні поданий в таблиці 2.

Таблиця 2.  
Характеристика окремих історичних картографічних джерел, використаних у пошуку втрачених географічних об'єктів

| Назва карти                                                      | Масштаб, одиниці виміру |           | Рік видання (перевидання) | Стисла характеристика змістовності та достовірності                                                                                     |
|------------------------------------------------------------------|-------------------------|-----------|---------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                  | давні                   | сучасні   |                           |                                                                                                                                         |
| Екатеринославская и Таврическая губернии                         | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      | Адміністративні карти, що містять інформацію про найбільші населені пункти, центри АТО. Часто трапляються помилки у географічних назвах |
| Екатеринославская, Полтавская и Харьковская губернии             | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      |                                                                                                                                         |
| Екатеринославская и Херсонская губернии                          | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      |                                                                                                                                         |
| Екатеринославская губерния                                       | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      |                                                                                                                                         |
| Херсонская и Екатеринославская губернии                          | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1916                      |                                                                                                                                         |
| Екатеринославская, Херсонская и Полтавская губернии              | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      | Адміністративна карта, містить інформацію про найбільші поселення, центри АТО, поштові станції, залізниці                               |
| Екатеринославская губерния                                       | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1919                      |                                                                                                                                         |
| Днепропетровская область                                         | –                       | 1:50 000  | 1942                      |                                                                                                                                         |
| Карта Екатеринославской губернии в границах 1923 года            | в англ. д. – 3 версти   | 1:126 000 | 1924                      |                                                                                                                                         |
| Адміністративна мапа Дніпроп. області в межах на 1.04. 1932 року | –                       | 1:1420000 | 1932                      |                                                                                                                                         |
| Карта Дніпропетровської області                                  | –                       | 1:750 000 | 1935                      | Містить інформацію про найбільші поселення, центри АТО. В лівому нижньому куті експлікація плану м. Катеринослава                       |
| Карта Екатеринославской губернии.                                | В 1 дюймі 25 верст      | 1:1050000 | кін. XIX ст.              |                                                                                                                                         |
| План рельефа Днепровская и его округа                            | В 1 дюймі 60 верст      | 1:25000   | 1929                      | Відсутність місцевих назв географічних об'єктів                                                                                         |
| Карта бассейна реки Днепра и его притоков                        | В англ. дюймі 60 верст  | 1:2670000 | кін. XIX-поч. XX ст.      |                                                                                                                                         |
| План порожищої частини Дніпра от Катеринослава до Кичкаса        | –                       | –         | XX ст.                    | Загальна карта Дніпра. Характеризується стислістю поданої інформації                                                                    |
| План прожектированный губернского города Екатеринослава          | –                       | –         | –                         |                                                                                                                                         |
| План Екатеринослава и окрестностей                               | В 1 дюймі 1 верста      | 1:41950   | 1882                      | Докладна карта з порогами, основними островами та найбільшими каменями. Достатньо точно передані назви об'єктів, позначені урізи води   |
| План г. Екатеринослава и его пригородов                          | Масштаб не вказано      | –         | Кін. XIX – поч. XX ст.    |                                                                                                                                         |
| План Екатеринослава                                              | 1 см – 100 саж.         | 1:21300   | 1901                      | На карті є помилки в назвах та розташуванні поселень, загальних рис берегової лінії річок, форм рельєфу                                 |
|                                                                  |                         |           |                           | Достатньо докладна карта, що характеризується майже повністю відсутністю помилок в географічних назвах                                  |
|                                                                  |                         |           |                           | Інформативне джерело, що містить назви проїздів, частин міста, промислових, духовних та інших закладів                                  |

Продовження таблиці 2.

| Назва карти                                                                                      | Масштаб, одиниці виміру |            | Рік видання<br>(перевидання) | Стисла характеристика змістовності<br>та достовірності                                                                                                          |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|------------|------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                                                                  | давні                   | сучасні    |                              |                                                                                                                                                                 |
| План г. Екатеринослава                                                                           | –                       | –          | 1903                         | Інформативне джерело, що містить назви проїздів, частин міста, промислових, духовних та інших закладів                                                          |
| Расположение Брянского завода.                                                                   | в 1,5 см – 10 саж.      | 1:1420     | 1905                         | Схематичний план                                                                                                                                                |
| План Мирового оврата, находящийся на земле Г. П. Гаркушевого                                     | В 1 дюйме 5 саж         | 1:443      | 1907                         | Інформативне джерело, що містить назви проїздів, частин міста, промислових, духовних та інших закладів                                                          |
| План города Екатеринослава                                                                       | –                       | –          | 1908                         |                                                                                                                                                                 |
| План горда Екатеринослава                                                                        | –                       | –          | 1917                         |                                                                                                                                                                 |
| Схематический план города Екатеринослава                                                         | –                       | –          | 1924                         |                                                                                                                                                                 |
| Схематический план города Екатеринослава                                                         | –                       | –          | 1924                         |                                                                                                                                                                 |
| Карта Екатеринославского уезда                                                                   | –                       | –          | 1913                         | Містить географічну сітку, досить точні назви поселень                                                                                                          |
| Административна карта Дніпр. області                                                             | –                       | 1:15000000 | 1934                         |                                                                                                                                                                 |
| Карта Екатеринославской губернии                                                                 | –                       | 1:900000   | 1863                         | Достатньо інформативна та достовірна карта.                                                                                                                     |
| Карта почв и рельефа Екатеринослав. уезда                                                        | –                       | 1:900000   | 1899                         |                                                                                                                                                                 |
| Схемы-карты Екатеринбургской железной дороги по участкам                                         | –                       | –          | 1903                         | Містить схему та розташування залізничних станцій за окремими ділянками                                                                                         |
| Карта Великого Лугу                                                                              | –                       | –          | кін. XIX ст.                 | Схематичний план відображає гідрографічну мережу та основні острови в межах Великого луку                                                                       |
| Земля запорожских казаков.                                                                       | –                       | 1:260000   | 1853                         | Схематичний план. Містить відомості про землекористування на території козацьких земель                                                                         |
| План окружного города Днепропетровска                                                            | В 1 дюйме 200 саж.      | 1:17750    | 1926                         | Містить назви майже всіх об'єктів планування, номера домів, відображає транспортні магістралі, балки                                                            |
| Мапа криворізької округи                                                                         | –                       | 1:300000   | 1927                         | Відображає балкову та гідрографічну мережі, поселення, рудники, залізничні, поштові станції. Є помилки                                                          |
| План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съемок 1917-18-19-22 и 23 г.г. | –                       | 1:50000    | 1924                         | Карта має розмітки висот, яружно-балкову мережу, основні форми рельєфу, показані за допомогою ізоліній, острови, пороги (10), забори, камені, основні поселення |
| Карта Слободской Украины. ХУШ                                                                    | –                       | –          | 1926                         | Містить географічну сітку, досить точні назви поселень.                                                                                                         |
| Карта розміщення радгоспів УРСР                                                                  | –                       | 1:100000   | 1960                         | Карта землекористування                                                                                                                                         |
| Карта землекористування на 1969 р. Дніпропетровська область. бланкова                            | –                       | 1:100000   | 1969                         | Дуже інформативне та достовірне джерело, що можна використовувати в дослідженнях історії природокористування та змін ландшафтів                                 |
| Карта землекористування на 1974 р. Дніпропетровська область. бланкова                            | –                       | 1:100000   | 1974                         |                                                                                                                                                                 |

Таким чином, можна зробити наступні **висновки**. По-перше, давні картографічні твори є важливими джерелами інформації, що в сукупності із писемними працями складають основу історико-географічного аналізу території. Порівняння картографічних творів різних періодів дозволяє виділяти історико-географічні зрізи та розробляти історико-географічні карти території. По-друге, карти відображують розвиток наукових та технічних знань відповідного періоду, і дозволяють робити висновки про умови розвитку географічних досліджень регіону. І по-третє, карти виконують світоглядну функцію, відображуючи уявлення людської спільноти про оточуючий простір та місце власного буття в ньому, а отже є послідовним відбиттям розвитку суспільної думки та підґрунтям для майбутніх досліджень.

1. Гедымин А.В. Использование старых картографических материалов при изучении ландшафтов / А.В. Гедымин, А.Т. Харитонычев // Вопросы географии. Науч. сообщ. советских географов по программе XX междунар. географич. конгр. – Лондон, 1964. – М.: Наука, 1964. – С.298 -303.
2. Кордт В. Матеріали до історії картографії України / В. Кордт. – К. – 1931. – С. 3-15.
3. Кусов В.С. Картографическое искусство Российского государства./ В.С. Кусов – М.: Недра, 1989. – 96с.
4. Любченко В.Є. Старіння та оновлення географічних карт. Теоретичні розвідки/ В.Є. Любченко // УГЖ – 2004. – №2. – С.46-50.
5. Медушевская О.М. Картографические источники XVII-XVIII вв. / О.М. Медушевская. – М., 1957. – 28 с.
6. Потахин С.Б. Использование карт межевания в историко-ландшафтных исследованиях (на примере острова Кизи) / С.Б. Потахин, М.С. Богданова // Актуальные проблемы развития музеев-заповедников : Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции. – Петрозаводск, 2006.– Режим доступа [http://kizhi.karelia.ru/specialist/pub/library/actual2006/40\\_isp\\_kart.htm](http://kizhi.karelia.ru/specialist/pub/library/actual2006/40_isp_kart.htm)
7. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт / А.В. Постников – М. – 1985. – 216 с.
8. Розробка і створення науково-довідкової географічної інформаційної системи (ГІС) «Втрачені географічні об'єкти регіону» : Звіт НДР д/б 2-170-05. № держреєстрації 0105U000364). Керівник НДР, зав. кафедри; д-р. пед. наук, професор Л.І. Зеленська – 150 с
9. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підручник [для ВУЗів] / Р.І.Сосса. – К.:Либидь, 2007. – 336 с.
10. Троценко О.В. Дослідження змін адміністративно-територіального устрою регіону як базової складової системи втрачених географічних об'єктів (на прикладі Дніпропетровської області)/ О.В. Троценко // Наукові записки Вінницького педагогічного університету.
11. Троценко О.В. Втрачені географічні об'єкти Дніпропетровської області: пошук та історико-географічний аналіз : автореф. дис. ... канд. геогр. наук, спец. 11.00.13 «Історія географії» / О.В. Троценко. – Київ, 2009. – 21 с.
12. Zelenska L.I. The lost historical and cultural and natural objects on tourist maps / L.I. Zelenska // Матер. Междунар. картогр. Конгр (Москва). – М.: МКА-07 – 2007. – 2 р.